

УДК 82:001.8

DOI 10.31494/2412-933X-2018-1-6-20-26

Franko's description of polemic
against Judaism in Tlumachna Paleia

І. Франко про антиюдейську
полеміку в Тлумачній Палейі

Svitlana Borshch,

Postgraduate Student at the
Department of History of Ukrainian
Literature

<https://orcid.org/0000-0002-1211-7711>
svitlanaborsch@gmail.com

T. Shevchenko Institute of Literature
of the NAS of Ukraine
✉ 4 Hrushevsky St.,
Kyiv, 01001

Світлана Борщ,

аспірантка Відділу історії
української літератури

Інститут літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України
✉ вул. Грушевського, 4
м. Київ, 01001

Original manuscript received September 17, 2018

Revised manuscript accepted October 22, 2018

ABSTRACT

Among the ancient cosmogonic texts, Tlumachna Paleia occupies a special place. An explicit polemical character distinguishes this monument among similar texts. The researchers of the XIX–XX centuries as well as modern ones (for example Vladimir Milkov) suggest that the author/compiler of Tlumachna Paleia was from Kyivan Rus. I. Franko says that the author could be a priest from Greece.

In our study, we analyze the polemic against Judaism in the text of Tlumachna Paleia and I. Franko's interpretation of this problem. I. Franko highly appreciates this monument because of numerous apocrypha, which he collected for his famous work "Apocrypha and legends from Ukrainian manuscripts". However, I. Franko is very cautious in naming the place and especially the time of the creation of Tlumachna Paleia.

The analysis of the main concepts in the text of Tlumachna Paleia can give a certain insight into where and when it could appear. Since the polemic concerns mainly Judaism (Tlumachna Paleia also contains anti-Muslim and anti-pagan statements), we are researching this aspect. I. Franko notices that this polemic was not radical or fanatical.

Tlumachna Paleia contains the main sum of the anti-Judaism polemic in conditional Kyivan period. In our work, we analyze these polemical theses and conclude that these instructions, interpretations and even more severe attacks against Judaism could not express the extreme situation in religious life. I. Franko says that this polemic might have just a literary character. Lack of the facts about the Jewish movement in XIII century appeared to be the weakest point in the concept of Vasiliï Istrin (main reviewer of I. Franko's collection of apocrypha) concerning the time of the creation of Tlumachna Paleia.

To determine whether Tlumachna Paleia was written/compiled in Kyivan Rus the further researches are needed as well as new historical approvals of religious

situation of that period. Our work confirms I. Franko's statement about nonviolence in the polemic against Judaism.

Keywords: *Tlumachna Paleia, Exegetical Paleia, Ivan Franko, ancient literature, history of Ukrainian Literature, polemic, Judaism.*

Тлумачна Палея – компілятивний твір енциклопедичного характеру (найстарший список відомий із XIV ст.). Пам'ятка має за взірця різні джерела, в тому числі візантійську Хронографічну Палею. Вперше про оригінальний характер Тлумачної Палеї та її давньоруське походження почали говорити у 1880–1890-х роках російські вчені, як-от Василій Істрін (Кожинів, 2012: 6), та українські – Іван Франко. Останній припускав, що автор міг бути іноземного походження. Дослідники наголошують на особливому ставленні до пам'ятки в усі часи: відомо, що в деяких індексах заборонених книг вона знаходиться серед книг канонічних (Мельник, 2006: 95). Від подібних творів Палея Тлумачна (“Бытіе толковое на Іудея”) відрізняється виразним полемічним спрямуванням.

Сучасні дослідники, як-от Владімір Мільков, Вадім Кожинів дотримуються давньоруської теорії походження пам'ятки. Однак про точне визначення часу та місця постання Тлумачної Палеї ми не можемо говорити з певністю, допоки не досліджено в деталях її тексту та не відтворено історичних процесів, в котрих міг виникнути саме такий текст. Актуальними на сьогодні залишаються текстологічні, компаративні роботи над Палеєю, вивчення її мови, ідеологічних концепцій тощо.

Мета нашого дослідження – з'ясувати підхід І. Франка до найвиразнішої полеміки даної пам'ятки, завдання – аналіз її антиюдейської спрямованості. Методами нашої роботи є аналітичне дослідження тексту Тлумачної Палеї та висловлювань І. Франка про антиюдейську полеміку; синтетичні узагальнення отриманих результатів.

Оповідь Тлумачної Палеї починається від створення світу з поясненнями природних та ірреальних явищ, описом деяких тварин (зозулі, тюленя, рибалочки), в тому числі фантастичних (фенікса), характеристикою місячного календаря. Подано апокриф про Сатанаїла. Далі описано появу першої людини з детальною характеристикою будови її внутрішніх органів та всього організму. Оповідання про Адама і Єву супроводжується поясненням природи вогню й атмосфери, про Авеля і Каїна – розмірковуванням про співвідношення душі й тіла.

Від потомків Адама до царя Соломона оповідання мають апокрифічні деталі та вставки (Творогов, 1987: 285). І. Франко помічає, що виклад подій часом іде незалежно від Старого Завіту: “біблійна історія старого завіта <...> оповіdana <...> по часті свобідно з значними вкороченнями та ще значнішими вставками” повчально-оповідного та полемічно-екзегетичного характеру (Франко, 1896: XVI). Для Палеї

Тлумачної характерним є зворот – “Мы же оубо на предълежащее взвратимсѣ”.

Автором, на думку І. Франка, міг бути священик грецького походження, для якого не було складним завданням “побити жидів свідоцтвами їх власних святих книг” (Франко, 1896: XVII). До першої, оповідної частини, Палей залучено тільки такі біблійні оповіді, котрі потрібні для цієї полеміки (Пелешенко, 2004: 31). Екзегетична частина – це біблійні оповідання, апокрифи, вставки із різних творів, наприклад, із “Шестиднева”, “Фізіолога”, оповідання про Йосифа Прекрасного, “Вопросоодвітів”, а також подано повний текст твору “Про 12 каменів на нагруднику архієреєвим”. Запозичення із “Златоструя” І. Франко вважає сумнівним.

Антиюдейська полеміка “Тлумачної Палей” може бути пояснена обставинами того часу: панівна династія хозарського царства в Криму сповідувала іудаїзм, проповідники-місіонери цієї релігії відіграли значну роль під час вибору віри Володимиром Великим, а з XV ст. поширюється ересь “ожидовілих” (Франко, 1896: XVII). Рецензент І. Франка, В. Істрін, погоджується, що “на Русі більше, ніж у Візантії чи в Болгарії, було необхідності боротися з жидівством” (Істрін, 1898: 116). Обидва дослідники сходяться в тому, що антиюдейська полеміка не відзначалася особливим радикалізмом чи агресивним характером.

Один із критичних випадів В. Істріна в рецензії на перший том “Апокрифів і легенд з українських рукописів” – наполягання на суто полемічному характерові Тлумачної Палей – сучасні російські вчені розглядають не як такий, що був скерований проти І. Франка (Мільков, 2012: 611). Український вчений натомість визнавав полемічну спрямованість пам’ятки й зупинився детальніше на розгляді антиюдейських випадів у своїй незавершений “Історії української літератури”.

Основне знаряддя християнських диспутів, на думку І. Франка, – “цитати зі Святого письма і лайка противника, лайка не зовсім невинна, бо посунена до ширення фанатизму і нетолеранції”. Однак антиюдейська полеміка, вважає дослідник, “не вийшла у нас поза рами літератури і не доводила ніколи в старій Русі до якихось конфліктів” (Франко, 1983: 120). Відсутність фактів про юдейський рух у XIII ст. виявилась найслабшою ланкою в концепції В. Істріна щодо часу постановня Тлумачної Палей. Окрім антиюдейської полеміки Палей Тлумачна має інші: антимусульманську, антикатолицьку, антиязичницьку. Однак вони менше виражені.

Культурно-історичне значення староруської релігійної полеміки І. Франко вбачає в тому, що вона залишила слід у літературних пам’ятках, котрі “розширюють наше знання про первісний релігійний культ і вірування наших предків”. Тлумачна Палей – містить основну суму “полеміки з жидами, на яку здобулася стара Русь” (Франко, 1983: 120). Мета полеміки – переконати юдеїв у правильності християнської віри в триєдиного бога, в Христа як Сина Божого, в провіденціальний характер Старого Завіту.

І. Франко наводить 14 тез цієї полеміки як приклад того, що її “більш або менш дотепні концепти” можуть швидше розважити, ніж розгнівати. Починаючи із опису творіння землі й неба й посилаючись на Мойсеєве Буття, автор Палеї знаходить можливість вставити тут повчальні слова, звернені до юдеїв. Спочатку ці запитання й уточнення позбавлені емоційного навантаження: Мойсей згадує про створення ангелів пізніше за створення землі й людини, оскільки писав для своїх одноплемінників, котрі потрапили під вплив єгипетського політеїзму й котрих треба було спершу навчити вірити в єдиного Бога.

Псалми Давидові подано як доказ ортодоксальності християнської віри. В уступах із 32-го, 109-го та 101-го псалмів (І. Франко розглядає їх кожен окремо) та 8-ї притчі Соломонові методами символізації та аналогії підтверджується правомірність віровчення про Святу Трійцю. Якщо в псалмах згадано слово “дух”, то це, на думку автора Палеї, беззаперечний доказ існування третьої іпостасі Бога. Другу іпостась – Сина Божого – символізує “Слово Боже” в Старому Завіті. Метою укладача Тлумачної Палеї є зібрати докази вчення про Святу Трійцю у всіх старозавітних патріархів і пророків та провести паралель з новозавітною традицією, викладеною в писаннях і переданнях апостолів та святителів церкви.

В оповіданні про третій день творіння (у І. Франка помилково – другий) можемо відчитати докори, схожі за формою на прокляття. Вони звернені до сумління іновірців й виконують функцію навернення у християнство: “Люті же твоєму невһрствію, жидовине! Горе и самохотному изволенью твоєму, океанне!”. Для підкріплення тез наведено псалом 89-й та 8-му притчу Соломона та подано роз’яснення з Євангелія від Іоанна 1:1. Йдеться про проведення аналогії між створенням суші й світового океану та народженням предвічного Христа від Діви Марії. Не входить у систему іудаїзму також вірування у Святого Духа, котрий нарівні з Отцем і Сином бере участь у процесах творення. Щодо цієї тези Палея містить тільки напучування іновірців у м’якій формі пояснень, тлумачень, риторичних запитань, прохань звернути увагу.

Грамматична форма множини в автозвертанні Бога в момент творення людини повинна вказувати на Його триіпостасність. І. Франко говорить, що юдеї могли прочитувати цей момент як вказівку на важливу роль ангельського чину: немов Бог радиться з ними в шостий день творення (вказівки на спільне обговорення можна прочитати, наприклад, в Третій книзі Царств, 22:19-21). І Слово, і Дух в християнському тлумаченні є іпостасями Господа, тому писання Старого Завіту кожною буквою можуть свідчити на користь новозавітних подій. Християнське розуміння триіпостасності Бога протирічить як старозавітному монотеїзму, так і язичницьким політеїстичним віруванням.

На тлумачення ангелів як істот, що створені за подобою людською, іудеям дається така відповідь: “оканнии жидове, невһрства исполнени! како образъ Божии ко ангельскому образу прикладываете?”. Для підтримання тези про вогняну природу ангелів наведено 103

псалом; історію про архангела, котрий за часів Гедеона спалив жертвник одним доторком; історію врятування ангелом трьох юнаків, скинених у піч за наказом царя Навуходоносора. Ці старозавітні свідчення повинні заперечити співвіднесення ангельської та Божої природи, на яких намагає іудаїзм. В Палей підкреслено, що ангели не брали участі в творенні разом з Богом, вони тільки чудувалися та славословили все, що Він робив.

Символізація слів Соломона (Притч. 9:1) про мудрість, котра створила собі храм дозволяє називати мудрістю Сина Божого, а храмом – Пречисту Діву Марію. За іудейською традицією Христос – це людина, за християнською – він поєднує в собі божественну та людську природу. Кожна старозавітна подія і кожна її деталь отримує паралель з Новим Завітом, наприклад: тоді від Адама, без використання його сімені, була створена жінка – тепер народився Христос від Діви «безсіменно»; тоді із шостого ребра Адамового створена була Єва – тепер з-під шостого, пронизаного списом ребра Ісусового вийшла кров і вода як нове навернення на покаяння. Ці аналогії пояснені в Тлумачній Палей як виправлення ходу історії за допомогою Божественної сили.

Проведення паралелі між деревом, на якому Христос спокитував людські гріхи, та райським деревом пізнання, мусить настільки вразити опонентів цієї полеміки, що «Речеши же ми, о жидовине: “то не можаше ли Богъ инако како спасти челоувѣчество?”. Відповідь така: “можааше. Но изволи Адамово злонравие исправити”. Можливо, це одна з найбільш показових для І. Франка тез в антиюдейській полеміці Тлумачної Палей, бо він подає її з легким відтінком абсурдності сказаного.

І. Франко переконаний, що «жидовина се паралелізування і символізування не могло переконати, бо аналогія – не свідцтво; символізація – не доказ» (Франко, 1983: 120). Отже, І. Франко вбачає в антиюдейській спрямованості Тлумачної Палей швидше літературний прийом, аніж радикальні полемічні заклики. Проаналізовані тези даної полеміки можуть бути засвідчені лише новими історичними артефактами. Перспективи подальших досліджень стосунків християн киеворуського періоду з іудеями повинні базуватися на нових відкриттях, підтверджених документально або в посиланнях з інших текстологічних джерел. Проблема походження Тлумачної Палей може бути вирішена, на нашу думку, виходячи також із з'ясування часової приналежності описаної в тексті полеміки.

Література

1. Истрин В. Новый сборник ветхозаветных апокрифов / В. Истрин // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – Часть СССХV, январь. – С. 112–133.
2. Кожин В. Книга бытия небеси и земли / Вадим Кожин // Палей Толковая, 2-е изд., доп. и исправл. – Москва: Согласие, 2012. – С. 5–7.
3. Мельник Я. «Найвизначніша того роду поява в слов'янській науці» / Ярослава Мельник // Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав,

упорядкував і пояснив др. І. Франко. – Т. І. Апокрифи старозавітні : Репринт видання 1896 року / Передм. Я. Мельник. – Л. : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – С. v–xlii.

4. Мильков В. Палея Толковая: Редакция, состав, религиозно-философское и энциклопедическое значение памятника / Владимир Мильков // Палея Толковая, 2-е изд., доп. и исправл. – Москва : Согласие, 2012. – С. 601–629.

5. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.) : Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції / Юрій Пелешенко. – К. : ПЦ «Фоліант», 2004. – 423 с.

6. Творогов О. В. Палея Толковая / О. В. Творогов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. I (XI – первая половина XIV ст.). – С. 285–288.

7. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Іван Франко. Зібрання творів : У 50 т. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 40 : Літературно-критичні праці. – С. 7–370.

8. Франко І. Передмова <до видання “Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том І. Апокрифи старозавітні”. Львів, 1896> / Іван Франко // Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. – Т. І. Апокрифи старозавітні : Репринт видання 1896 року / Передм. Я. Мельник. – Л. : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – С. I–LXVI.

References

1. Istrin, V. (1898). *Novyi sbornik vethozavetnykh apokryfov* [New Collection of Apocrypha from the Old Testament], Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia – Journal of the Ministry of the National Education, CCCXV(January), 112 –133 [in Russian].

2. Kozhinov, V. (2012). *Kniga bytiia nebesi i zemli* [The Book about Being of Sky and Land], *Paleia Tolkovaia – Exegetical Paleia*, 5–7 [in Russian].

3. Melnyk, J. (2006). “*Naivyznachnisha toho rodu poiava v slovianskii nauci*” [“The most Prominent Appearance of Slavic Science”], *Apokryfy i Lehendy z ukraïnskyyh rukopysiv – Apocrypha and Legends from Ukrainian Manuscripts*, I, v–xlii [in Ukrainian].

4. Milkov, V. (2012). *Paleia Tolkovaia: Redakciia, sostav, religiozno-filosofskoie i encyklopedicheskoe znacheniiie pamiatnika* [Exegetical Paleia: Version, Composition, Religious-Philosophical and Encyclopedic Value of this Monument], *Paleia Tolkovaia – Exegetical Paleia*, 601–629 [in Russian].

5. Peleshenko, Y. (2004). *Ukrainska literatura piznoho Serednovichchia (druha polovyna XIII – XV st.): Dzhherela. Systema zhanriv. Duhovni intencii* [Ukrainian Literature of the Late Middle Ages (the Second Half of XIII – XV): Sources. The System of Genres. Spiritual Intentions]. Kyiv : Foliant [in Ukrainian].

6. Tvorogov, O. V. (1987). *Paleia Tolkovaia* [Exegetical Paleia], *Slovar knyzhnykov i knyzhnosti Drevnei Rusi – Dictionary of Scribes and Literacy*, I, 285–288 [in Russian].

7. Franko, I. (1983). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of Ukrainian Literature], *Zibrannia tvoriv – Collection of Works*, 40, 7–370 [in Ukrainian].

8. Franko, I. (2006). *Peredmova* [Foreword], *Apokryfy i Lehendy z ukraïnskyyh rukopysiv – Apocrypha and Legends from Ukrainian Manuscripts*, I, I–LXVI [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Серед давніх творів космогонічного характеру особливе місце займає Тлумачна Палея. Виразний полемічний характер відрізняє цю пам'ятку від подібних творів. Дослідники XIX–XX ст. та деякі сучасні, як-от Владімір Мільков, схильні вважати її автором/компілятором мешканця Київської Русі. І. Франко, наприклад, припускає, що це міг бути грек священницького сану.

В нашому дослідженні ми аналізуємо антиюдейську полеміку в тексті Тлумачної Палеї та думку про неї І. Франка. Український науковець високо оцінює пам'ятку, оскільки вона містить апокрифи, котрі вчений збирав для свого знаменитого видання "Апокрифів і легенд з українських рукописів". Однак дослідник дуже обережний у називанні місця й особливо часу постання цієї пам'ятки.

Перспективним вважається аналіз основних концептів у тексті Тлумачної Палеї, що може дати певне розуміння, коли й де вона могла постати. Оскільки основна полеміка звернена проти іудаїзму (Палея, або "Бытіє толковое на Іудея", містить також антимусульманські та антиязичницькі висловлювання), ми досліджуємо саме цей аспект. І. Франко помічає, що, на противагу антикатолицьким різким і довготривалим випадкам, антиюдейська полеміка не мала значного поширення в Київській Русі.

Можна сказати, що Тлумачна Палея містить основну суму цієї полеміки, якщо брати до уваги киеворуський період. Проаналізовані тези, в яких містяться повчання, тлумачення, напучування та більш різкі випадки проти іудаїзму та його представників, підтверджують думку І. Франка про те, що ці тези не могли виражати радикальні настрої тодішніх християн. Можливо, полеміка не виходила за межі літературних творів.

Відсутність фактів про юдейський рух у XIII ст. виявилась найслабшою ланкою в концепції Васілія Істріна (головного рецензента І. Франкової збірки апокрифів) щодо часу постання Тлумачної Палеї. Висновок нашого дослідження такий: без залучення нових історичних відомостей про релігійні процеси в киеворуський період ми не можемо визначати точний час постання цієї пам'ятки, оскільки її полеміка має літературний характер.

Ключові слова: Тлумачна Палея, Іван Франко, давня література, історія української літератури, полеміка, іудаїзм.